

Várnai Pál

Sehol sem otthon – mindenütt otthon

56 nemzedéke

Ha korábban tudom, hogy írok magamról, érdekesebb életet éltem volna. Úgy tartják, hogy életünk első évei a legmeghatározóbbak. Érvényes ez a "második születésem", azaz kivándorlásomat követő éveimre is. S az első évek azért is a legnehezebbek közé tartoznak, mert személy szerint sok-sok évig kínozott a hon- vagy inkább az Európa utáni vágy.

1961-es, első európai utamig Európa Bécset jelentette. Az a három hét ugyanis, amelyet 1957 januárjában ott töltöttem – a szabadsággal és a nyugati, demokratikus életformával történő első találkozásom –, sok évig fájdtotta a szívemet. Utolsó budapesti emlékeim, a reggeli szürke ködben a romos házak között megbúvó szovjet tankok élénk kontrasztban álltak a neonfényvel kivilágított, színes, működő, világvárosi Béccsel. Karácsony előtt érkeztem. Alig hittem a szememnek, amikor azt láttam, hogy az emberek autóikból ajándékcsomagokat dobáltak a rendőröknek. Mennyire tudatlannak éreztem magam, amikor minden könyvesbolt kirakatában egy számomra ismeretlen író, Franz Kafka nevét pillantottam meg!

Ami Magyarországot illeti, sok jóra nem emlékezhetünk. Némi túlzással azt is mondhatnám, hogy (itt most a zsidókról beszélek) egész életünkben másodrendű állampolgároknak érezhetjük magunkat (már amennyiben egyáltalán lehetséges „állampolgárságról” beszélni diktatúrákban). Menekültnek, bevándorlónak lenni merőben más volt. Kezdetben nem ismertük, aztán sokáig csak törtük a nyelvet, legtöbbünk idegen akcentusát mind a mai napig megtartotta. Azt persze nem lehet mondani, hogy Kanada, a kanadaiak nem segítettek, ahol tudtak, de az első években ott se éreztük magunkat teljes jogú állampolgárnak. (Ahogy egy barátom találóan mondta, már nem kellett azt tennünk, amit nem akartunk, de még nem tehetjük azt, amit szerettünk volna.) Hazátlanok voltunk, státusunkat tekintve is, hiszen én pl. kb. 7 évig „stateless-nek”, azaz állampolgárság nélkü-

linek számítottam. A nyelvtudásunk hiányossága sokáig nagy hátrányt jelentett. Évekig eltarított, amíg hozzá tudtam szólni egy elvontabb témához. Legtöbbünk nem a „készbe” ment, nem volt család, rokon, gyökértelenek voltunk. Repülőjegyünk csak egy útra szólt s nemigen reménykedhettünk abban, hogy egyhamar visszatérhetünk Magyarországra. Egyszer elmondtam egy munkatársamnak, hogy a kanadai állam állta a repülőjegyünk költségeit. Nagyon elcsodálkozott: „Hogyhogy? Valamit semmiért?” Bennszülött lévén, ilyenről ő még nem hallott. (Amikor 1968-ban megérkeztek a csehek, izgatottan kérdezték, hogy „mennyi idő múlva mehettünk vissza”, és számolgattak.) Kanadai ismerőseink sem értették, hogy nem mehettünk haza, s hogy miért nem. Egy ismerősöm álmában otthon járt, de amikor eszébe jutott a munkatábor, s az őrmestere, a nosztalgia egykettőre elpárolgott. Az illető, különben kitűnő költő, nagyszerűen tudta utánozni Rákosit. Alacsony termetű volt, mint a letűnt diktátor, felfújta magát, kidüllesztette a hasát. Nagy élvezettel, és a mi nagy tetszésünkre adta elő Rákosi jellegzetes mondatait. Megjegyzem, hogy a rövid Rákosi-rendszer, amely mégiscsak a gyermekkorunk, ifjúságunk volt, igen mély nyomot hagyott bennünk, különösen a dalai, a mozgalmi indulói. Ma is gyakran egy-egy ilyen dalra ébredek. („Úgy határoztunk, hogy hozzon, a mező majd jó termést” / egy dal egyik sora a *Sztálini aratás* c. filmből/) Az emigráns létben érthető, és talán megbocsátható ez a nosztalgia. A család hiányáért valamennyire kárpótoltak a barátok. Budapesten, de még a gimnáziumi évek alatt, Kiskunhalason is alig volt olyan, akit visszamenőleg barátomnak neveznék, legfeljebb pajtásomnak, vagy „tanulópáromnak”. Bizonyára az én hibámból, mert eléggé zárkózott és bizalmatlan lehettem. Kanadában viszont összehozott bennünket a sors. Vilém Flusser, Brazíliában élő cseh zsidó filozófus, németül írott könyvében (*Az emigránusok szabadságáról*) azt fej-

5. A kiskunhalasi ház, ahol felnőttem

tegeti, hogy az igazi barátságok a szülőföldről, a családi kapcsolatoktól, az iskolai közösségektől távol születnek, mert ott vagyunk igazán önmagunk, ott minket csak magunkért értékelnek, s ezért ott könnyebben találunk hozzánk közel álló társakat). Saját tapasztalatom ezt többszörösen megerősíti. Májig is Kanadában élnek a legjobb barátaim. Az emigráció különösen alkalmas kapcsolatok, barátságok létesítésére. Oda mindenki egyedül megy, nem viszi magával fiatalkori iskolatársait, barátait, akik adottak voltak, s így nyitottabb lesz, és megnő az igény a kapcsolatok létesítésére. Mások voltunk, mint az ottaniak: kevésbé praktikusak és életrevalók, romantikusabbak, ugyanakkor sokkal olvasottabbak. Egy már gyermekkorra óta Kanadában élő kelet-európai lány meg is jegyezte, hogy mennyire különbözünk, mennyi felesleges tudással, tulajdonsággal rendelkezünk. Humorunkat nem mindig értették (az észak-amerikaiak különben is hadilábon állnak az íróniával), a diktatúrák során szerzett tapasztalatainkat pedig különösen nehéz volt megosztanunk. Egyik barátom, egy sokoldalú, abszurd humorral megáldott fiatalember kitűnően tudta

érezkeltetni helyzetünket. Nehéz volt a pokol után megszokni a paradicsomot, jelen esetben a kapitalizmus szabadságát és bőségét. „Vigyázz”, mondta egyszer, amikor egy autó elől félreugrottunk, „elüt a tőkés”. A kapitalista rendszer könyörtelensége új és ellenszenves volt számunkra, s nagyszerűen kamatoztattuk József Attila ilyen témájú verseit. Kezdetben eléggé alantas munkákat végeztünk: áruházakban, raktárakban, vendéglőkben a legalacsonyabb bérért dolgoztunk, és úgy éreztük, hogy kíméletlenül kizsákmányolnak bennünket. Gimnáziumi, egyetemi éveim alatt is dolgoztam a nyári szünetben, de új tapasztalat volt számomra az ottani tempó, s hogy egyik napról a másikra kitéhetnek az utcára, igen apró indokok alapján. Egyik munkahelyemen, ahol afféle küldönc voltam, valamint bútorokat cipeltem, egyik nap berendelték a főnökhöz, aki felemelte a telefont és annyit közölt valakivel, hogy „Várnai úr délután elmegy tőlünk”. (Azóta is töprengek, vajon honnan tudhatta, hogy elmegyek?) Elbocsátásom oka az volt, hogy valamelyik árut rossz osztályra vittem. Megkönnyebbülés volt, amikor néhány magyar egyetemista társammal egy he-

lyen dolgoztunk. Ilyenkor együtt élcelődhetünk azon, hogy főnökeink mennyire ostobák és merevek. A humor, különösen a másokkal megosztható humor sok mindenen átsegíthet. Egy ízben egy kanadai férfi együttérzésének adva hangot szörnyülködött, hogy mi mindenen mehetünk keresztül 56-ban, meg előtte, s hogy ők maguk milyen szerencsések. Mire én, ifjúkori hetykeséggel azt találtam mondani, hogy én ezt egyáltalán nem tartom szerencsének, sőt, ezeknek a tapasztalatoknak a hiányában sok jó vicctől is elestünk volna. Amellett, hogy hiányos nyelvtudással egy teljesen új világban és új környezetben találtuk magunkat, fájdalmas volt az is, hogy alacsony képzettségű és ambíció nélküli emberekkel kellett együtt dolgoznunk, akikkel a munkán kívül nem is lehetett más közös témánk. Sose felejttem el, amikor egy kanadai munkatársnőmmel kávészünetben a jövőmről beszélgettünk, s ő, a kanadaiakra jellemző naivsággal és jóindulattal azt találta javasolni, hogy menjek el rendőrnék, az jó pálya lenne a számomra. A hölgynek nem volt erőssége az emberismeret. Arról, hogy mi nem szándékozunk örökké fizikai munkát végezni, hogy többre érezzük hívatottnak magunkat, nem beszélhetünk. Ez még növelte volna a távolságot köztünk és munkatársaink között, és tanulmányainkat inkább letagadtuk, nehogy még egy takarítói munkakörhöz például „túlképzettnek” tekintsenek bennünket. Ezek a küzdelmes idők azért nem voltak hiábavalóak. A kapitalizmusban megtanultunk dolgozni. Magyarországon akkoriban teljesen hiányzott a munkaerőpiac, az emberek nem sokra becsülték az állami tulajdont, teljes volt a foglalkoztatás. Meglepett, hogy Kanadában micsoda munkafegyelem uralkodik, hogy mennyire vigyáznak munkaeszközeikre és környezetükre, s hogy mennyire értékelik azt, hogy egyáltalán van munkájuk, s hogy mennyire nem érzik magukat anyagilag biztonságban. Mi lényegesen könnyedebben, flegmáiban viszonyultunk mindenhez. Egyszer, abban a házban, ahol szobát béreltem, beszélgettem egy ott lakó fiatal, kanadai nővel, aki megkérdezte, hogy mennyit keresek hetenként. S amikor azt feleltem, hogy 30 dollárt, ő büszkén mondta, hogy ő 35-öt, s azt gondolta, hogy engem most porig sújtott. Ebben a környezetben, akkor, valóban a pénz volt a legfőbb érték. Egy magyar zsidó vendéglős arra a kérdésünkre, hogy miben látja a különbséget Magyarország és Kanada között, azt felelte: Magyaror-

szágon ennyibe, Kanadában pedig annyiba kerül egy kiló zsír. Egy másik boltos vagy vendéglős pedig, fiatal alkalmazottjáról szólva megjegyezte: megvan a kosztja, az ágya s a fizetéséből még egy kalapot is vehet magának. Mi másra van szüksége egy fiatalnak? Egy „öreg kanadás” magyar néniről mesélték, hogy bérlőjét a következőkre intette: „Fiatalember, adjon az öltözködésére, különben azt fogják gondolni az emberek, hogy a pénzt nőkre, vagy ami még rosszabb, könyvekre költi.” Talán a legérdekesebb mindebben az állandó inkognitó volt, az, hogy olyan környezetben élünk, ahol keveset tudtak rólunk, s ahol se értelme, se haszna nem lett volna, hogy kitárulkozzunk. Egészen azt éreztem, hogy én egy *múlt nélküli* ember vagyok (ez a téma különben azóta is foglalkoztat), akinek ez a második élete, s hogy az előző senkit sem érdekel. Azaz, egy zongoratanárnőm férje egyszer azt találta mondani nekem, hogy ha ismerte volna a szüleimet, nagyszüleimet, akkor volna miről beszélgetnünk. Mennyire igaza volt.

Ez az időszak, szerencsére, nem tartott sokáig, lassacskán úton voltam afelé, hogy ismét értelmiségi lehessenek, igaz, hogy akcentussal beszélő, bevándorló értelmiségi.

Itt szeretnék néhány szót ejteni arról, hogyan találkoztam Kanadában ismét a zsidósággal. Az 1944. évi ausztriai és németországi deportálás, majd a szerencsés túlélés és visszatérés utáni első években nagyon is tudatában voltam zsidó azonosságomnak. Zsidó gyerekekkel nyaraltam, gyerekotthonokban játszottam, különböző (Mákábi Hácáir, Mizráhi) cionista mozgalmakban vettem részt, héberül tanultam. Mindez úgy 1948-49 táján megszűnt, helyébe került az ifjúsági mozgalom, az „önkéntes” munka, a szocializmus építése, a pártpropaganda, a komoly tanulás és egyfajta anonimitás, inkognitó. A gimnáziumi, majd az egyetemi évek alatt felekezeti származásunk szóba se jött, ez volt a besimulás időszaka, ami egyetemi éveim során sem alakult másként. Barmicvóm után szinte teljesen eltávolodtam vallásomtól, de zsidó tudatomtól is, bár egy-egy időnkénti antiszemita megjegyzés azért emlékeztetett arra, hogy hol is élek, s ki is vagyok. A legdurvább eset az volt, amikor vonaton utaztam, egy kupéban három férfival. A nyilasokról beszélgettek, és egyikük, a többiek élénk helyeslésére, megjegyezte: csak nem volt bűn a zsidókat a Dunába löni? Úgy tűnik, érdemes vonattal utazni, mert

valami hasonló történt velem a hetvenes vagy nyolcvanas években. Szülővárosom, Kiskunhalas felé utazva valamelyik állomáson felszállt két idősebb vidéki ember. Akaratlanul a következő párbeszédnek lehettem tanúja: „Az a holland Weinberger... (Wallenberg, és nem holland, hanem svéd) „azok a szemét zsidók semmit sem tettek, hogy megmentse Wallenberget, pedig mennyien neki köszönhetik az életüket.” Nem tudtam megállni, hogy közbe ne szóljak: „Nem túlzás ez?” „Biztos közéjük tartozik, hogy védi őket” – hangzott a válasz. S amikor 1956 októberében eldördültek a fegyverek, rögtön 1944 jutott eszembe, s arra gondoltam, hogy én megint zsidóságomban lehetek fenyegetve. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy decemberben elhagyjam az országot és 1957 januárjában Kanadába érkezzem. Természetesen az antiszemitizmus jelein, a zsidóságomból eredtető félelmemen kívül más okai is voltak annak, hogy kövessem Kádár János tanácsát: „Akinek itt nem tetszik, fogja a kalapját és menjen.” 1953 és 56 között egyetemista voltam a budapesti Lenin Intézet orosz-magyar szakán. Eltekintve attól, hogy az ifjúság kora mindig kedves marad számunkra, ez a három év eléggé nyomasztó volt. Az Intézet diákszállójában laktam, sokadmagammal egy szobában. Nagyon kevés pénzből éltem, Kiskunhalason élő özvegy édesanyám nemigen tudott támogatni, nem is igen fogadtam volna el tőle. Az Intézet szovjet, vagy legalábbis „pártos” szellemben irányított, képmutató, nyomasztó légköre, az ország kiszolgáltatottsága olyan mértékben hatott rám, hogy a korábban lelkes „mozgalmár” diákból kiábrándult, szkeptikus, „reakciós”, magába zárkózó egyetemista lettem. Az 56-os forradalom napjaiban igen lelkes voltam, de amikor úgy tűnt, hogy elbukik, kerestem a menekülés útját. Mindig is élt bennem a vágy egy tágabb, szabadabb világ, elsősorban Európa után. Másrészt sötétnek, kilátástalannak láttam a jövőt. Úgy gondoltam, minden úgy folytatódik majd, ahogy annak előtte, s ebből nem kértem, abból meg különösen nem, hogy még örüljek is a szovjet csapatoknak, és mint zsidó, megint felszabadítóimnak tekintsem őket. Ezt elviselhetetlennek tartottam volna. Amennyiben viszont másképp alakulnának a dolgok, akkor meg visszajöhet a „rég” Magyarország, melynek gondolata nem kevésbé riasztott. Persze, nagyon nehéz volt elhagynom anyámat, nagymamámat, az akkor még nagybetűvel írott hazá-

mat, a fővárost, ahol akkor éltem. A legfájdalmasabb talán mégis az volt, hogy úgy éreztem, anyanyelvemet is elveszítem.

Bécsben, mint „ág. ev.” azaz ágostai hitvallású evangélikus regisztráltam magam. Valahogy a határ átlépésével szerettem volna, mint sokan mások, az egész múltamtól megszabadulni. Ezt a tulajdonképpen ártatlan „pálfordulásomat” nagyon megbántam, különösen, amikor ott élő atyai unokabátyám kijelentette, hogy ő szeret zsidó lenni. Ilyet zsidó szájból még soha nem hallottam. Ami „kitérésemet” illeti, Viktor bácsi megnyugtató: „Ne aggódj, nincs ebben semmi, „ev” annyit jelent, hogy evidens, hogy zsidó.” (Történetesen éppen azokban a napokban könnyörgött nekem bécsi magyar lakótársam, hogy maradjak ott. Nem sok sikerrel, hiszen érveit azzal fűszerezte, hogy a zsidókat még csak ki se lehet irtani, mert újra nőnek.) Montrealban hónapokig együtt laktam több tucat magyar egyetemistával, közülük sokan voltak zsidók, a menekültek között számarányukat meghaladó százalékban. Úgy alakult, hogy az esetek többségében közéjük keveredtem, mivel ők eléggé elkülönültek a többiektől. Ez új volt számomra, s mégsem idegen. Sokan ismerték egymást Budapestről, egymással barátkoztak, egy osztályba, egy iskolába jártak. Úgy éreztem, hogy egy bizonyos összetartás fűzi őket szorosabbra, olykor egy, talán önvédelmi atitüdből fakadó kirekesztő reflex. Amíg nem tudták, hogy én is zsidó vagyok, előttem is titkolóztak. Egy alkalommal, amikor egy zsidó szervezet meghívásának tettünk eleget, beállított egy nem-zsidó társunk, aki arról a feszültségről akart velünk beszélni, amely a zsidó és nem-zsidó egyetemisták között kialakult. S nagyon nem tetszett nekem, amikor az egyik fiú így reagált: „Mit keres itt ez a gój?” (A szót, szerencsére, eladdig nem ismertem.) Sajnos, akadtak köztünk antiszemiták is. Egyikük egyszer egy zsidó fiúval kapcsolatban megjegyezte: „Le se tagadhatná!” A zsidó egyetemisták elkülönülése, különállása a kanadai kontextusban nem volt rendhagyó. Kanada egy mozaik, egy multikulturális ország, ahol az etnikumok többsége identitását megtartva a saját csoportján belül él. Nekünk kicsit furcsa, vagy inkább szokatlan volt, hogy a zsidóság ott egy etnikum, amelynek társadalmi élete a zsinagógák köré szerveződik. Tágra nyílt szemmel bámultuk a fiatalokon a héber betűs trikókat, a nyilvánosan megtartott barmicvókat, és a zsidó ünnepeket, a zsidó újságokat, a zsidó élet ter-

mészetességét, azt, hogy zsidónak lenni nem szégyen, hanem magától értetődő. Zsidó ismerőseink ugyanakkor értetlenül hallgatták, hogy mi nem zsidókkal lakunk együtt! Ez a gondolkodás nekünk akkor nagyon idegennek hangzott, de később szert tettünk olyan tapasztalatokra, amelyek némileg igazolták ezt az álláspontot. Egy ízben például egy katolikus francia kanadai családnál béreltem szobát, emlékeim szerint a magyar katolikus egyház pénzén. Elvittek vendégségbe egy ismerős magyar családhoz. Csinos, értelmes fiatal lányuk rákérdezett a vallásomra, s amikor kiderült, hogy zsidó vagyok, a franciákhoz fordult azzal, hogy „ezt miért nem mondták?” „Ők nem tudták”, jött a válasz. Mondhatom, nem volt kellemes élmény. Péntek estéken meghívtak bennünket gazdag zsidó házakba, melyekhez hasonló luxust, de kultúrátlanlanságot sem tapasztaltunk addig. Ezek a jóindulatú, sima modorú, természetesen öntudatos kanadai üzlemberek, ügyvédek meglehetősen idegenek voltak nekünk, s ők se sokat értettek meg a mi helyzetünkből. Segíteni próbáltak, velünk együtt böngésztek az álláshirdetéseket, bíztattak, hogy majd minden jó lesz, ha megkapjuk az első fizetési csekkünket. Paradox, hogy nekünk, akiket mindaddig materializmussal tápláltak, mennyire visszatartó volt az ott tapasztalt anyagiasság.

Első két kanadai évemet Montrealban töltöttem, amely akkor még igen kevert lakosságú város volt – az ötvenes évek végén még tartott a háború után megindult nagy, európai bevándorlási hullám. (A francia és az angol nyelv mellett sok más nyelvet lehetett hallani, egy-egy boltban vagy borbélynál öt nyelven is beszéltek.) Budapest és Bécs után a város vidékiesnek tűnt, leginkább egy óriási kiterjedésű falunak. A kelet-európaiak elsősorban a nácizmus és a kommunizmus elől szöktek. Mi menekülteknek, finomabban szólva politikai emigránsoknak számítottunk, bár sokan a jobb élet reményében hagyták el az országot. Más európaiak jobb munkalehetőséget, életviszonyokat reméltek találni Kanadában. Nagy számban érkeztek „vendégmunkások”, akik évekre felmentek északra, hajlandók voltak hosszasan elviselni Észak-Kanada zord időjárását, a nehéz fizikai munkát, arról álmódzva, hogy néhány év múlva majd hazamennek, és vendéglőt vagy panziót nyitnak. Hogy ez hányuknak sikerült, vagy mennyien gondolták meg magukat, annak csak a statisztikák a megmondhatóí. Bizonyára

Amikor még álomban se gondoltam, hogy elmegyek innen

szép számmal voltak olyanok is, akik soha nem tértek haza, ha honvágyuk megmaradt is. Ahogy az akkor emigrációban élő Mrozek írja *Emigránsok* című színdarabjában: „nincs visszaút, mert aki hazamegy, elveszti élete értelmét, azt, hogy egyszer majd hazamehet”.

Ateista szemléletű közegből érkezve új tapasztalat volt számunkra az egyházak jelentős társadalmi szerepe. Az első időkben engem egy magyar katolikus szervezet tartott el. A franciául gyönyörűen beszélő jezsuita Fodor páter felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül segítette a rászorultakat. Neki is köszönhetem, hogy rövid időn belül egyetemre járhattam. Eljött azonban az idő, amikor úgy gondolták, hogy segítsen mindenkit a saját egyháza, hiszen akadnak Kanadában szép számmal gazdag zsidók. Ólalkodjam a zsinagógák körül, hátha megszán valaki. Sokat nem segítettek, igaz, a feladat nem volt nekem való. Általában az volt a nézet, s itt főleg a bevándorlókra gondolok, hogy mi ugyanolyan eséllyel indulunk, mint ko-

3. A montreáli Jacques Cartier hídnál. Akkor még minden lehetségesnek látszott.

rábban ők. Sőt, hogy nekünk könnyebb, mondogatták, s ez a hozzáállás igen jellemző volt a korábbi bevándorlókra. Később egy zsidó munkaügyi szervezetenél dolgozó barátom helyeztet el alkalmi munkákra zsidó üzemekbe. Itt általában jiddisül beszéltek, s a javarészt felvidéki zsidók módfelett csodálkoztak, hogy a saját nyelvünket sem ismerjük. Az ötvenes években még igen terjedelmesek voltak az európai kolóniák Kanadában, sokkal nagyobbak voltak a montreali zsidó lakó- és üzleti negyedek is. Időnként nosztalgiát érzek az után a színes, tarka világ után, amelyben hosszú szakállú, pajeszos emberek kuglófot meg beiglit szeleteltek boltjaikban. A stetlek utánérzései lehettek, csak az ottani nyomor nélkül. A pozsonyi Klein úr, maga is üzemtulajdonos jut eszembe, aki kifejtette, hogy Kanadában a kultúrát a fürdőszoba helyettesíti. Jólelkű ember volt, felesleges holmijából szívesen ajándékozott nekem is. Mi azonban, neveltetésünknel fogva nagyon úgy éreztük, hogy nemcsak kenyérrel él az ember.

Az alkalmi munkák mellett beiratkoztam a montreáli katolikus francia egyetem (l'Université de Montréal) Szláv Intézetébe.

Amikor kimentem, fogalmam sem volt, hogy mit fogok ott csinálni. Még a repülőn hallottam, hogy keresnek latin-görög szakosokat, majd a pszichológia is szóba jött. Végül úgy alakult, hogy első lakhelyünkre, a város alsó, szegény negyedében található St. Antoine utcai börtönbe (valóban börtön volt, de bennünket a foglyoktól elkerítették) bejött egy régi vágású úr, akit dr. Walter Emilnek hívtak (valamikor diplomata volt, számos országban élt, jelen volt IV. Károly koronázásán, majd Ottó főherceg titkára lett), és olyanokat keresett közülünk, akiknek már volt magyar diplomájuk, s akiknek lehetőségük nyílt arra, hogy a montreáli egyetemen megszerezzék az MA vagy a PhD fokozatot. Hárman vagy négyen feleltünk meg a feltételnek. Igaz, én még csak utolsó éves hallgató voltam a budapesti Lenin Intézetben, orosz-magyar szakon, de a montreali francia egyetem a Bachellorral (tehát az első diplomával) egyenértékűnek ismerte el a budapesti három évemet, s így egy év alatt megkaptam első kanadai diplomámat, a Magister in Artibus fokozatot. Ez igen nagy kincsnek számított, irigyeltek is érte a többiek. Minden munkahely-

hez, még a legalacsonyabb képzettséget igénylő munkához is „kanadai gyakorlat”, „kanadai papír” kellett (legalább két ajánlólevél mellett). Grotesz volt, bár végződhetett volna másképp is, amikor egyik állásomban, ahol azt hiszem, csomagoló voltam, megadtam anyám kiskunhalasi cégét, Kiskunhalas legnagyobb munkaadóját, a Barnevált – a volt Schneider céget, mint korábbi munkahelyemet. S legnagyobb meglepetésünkre és ijedelmünkre, írtak oda, hogy érdeklődjenek felőlem. Persze, addigra már régésrég más helyen dolgoztam, ha nem voltam éppen munkanélküli. Hadd idézzek egy akkori beszélgetésemből: „Hol dolgozik?” „Most tanulok.” „Mit tanul?” „Most nem tanulok, hanem dolgozok.” „Hol dolgozik?” „Most sehol, éppen munkanélküli vagyok.” Ezek az alkalmi munkák általában tiszavirág életűnek bizonyultak. Az egyetemi évek alatt, amikor már nem segélyekből éltem, akkor is dolgoztam, s közben előadásokat látogattam az intézetben, ahol igazi bábeli zűrzavar volt. A professzorok mind a vasfüggöny mögül jöttek, többségük, így az igazgató, pofessor Donaradzki is, lengyel volt. Akadtak köztük ügyvédek, tanárok, diplomaták, emigrációjuk folytán „deklasszált” emberek. Az előadások a legkülönbözőbb nyelveken folytak. A tanárok egymást próbálták überolni. Dr. Walter például arról próbálta meggyőzni bolgár, ukrán, szlovák hallgatóit, hogy a magyar királyság az egyik legrégebb Európában. (Észak-amerikai egyetemeken akkoriban, talán még most is, az számított, hogy egy tanár hány diákot tud meggyőzni arról, hogy látogassák az óráit. Így ott is nagy licitálás folyt. Walter doktornak szerencséje volt velünk, 56-osokkal. Később, amikor már Ottawában éltem, a szláv és orosz tanszékeket nagyban segítették, sőt, életben tartották az újabb és újabb menekült hullámok: a magyarok, csehek, jugoszlávok. A követelmények nem voltak magasak. Jugoszláv irodalomból például a dolgozatomat az 56-os magyar forradalomról írtam. Disszertációm pedig, dr. Walter ajánlatára Mátyás királyról és a magyar reneszánszról, mégpedig magyarul. Ha mások írhatnak lengyelül meg ukránul, miért ne írhatnék én magyarul, érvelt a magyarságára, és egyébként is, nagyon büszke Walter (hallottam később olyan pletykát is, hogy amikor látogatók jöttek az egyetemre, elrejtették a disszertációkat). A montreali városi könyvtárban meglepően sok anyagot találtam angolul, franciául és németül.

Ami hiányzott, azt anyám pótolta, aki hetenként küldte légipostával a kiskunhalasi városi könyvtárban (!) megtalálható érdekesebbnél érdekesebb anyagokat. Végül szenzációvá váltam, egyike voltam az elsőknek, akik az 56-osok közül kanadai diplomát szereztek. Kezdeni viszont nem sokat tudtam vele. Egy kedves barátnőm, aki egy kisebb kanadai városban, Londonban (Ontario tartomány) élt, elégedetlen volt velünk: mi Montrealban úgy élünk, mondta, mintha állandóan vakáción lennénk. Egy mással járunk össze, magyar eszpresszókban üldögélünk, ez nem lehet cél. Ez egy gettó, és nincs köze a kanadai élethez. Jó, de amikor egy barátommal közöltem, hogy elköltözöm egy ontariói kisvárosba, hogy megtapasztaljam az igazi kanadai életet, ő azt mondta: ehhez nem kell odamenned. Elég, ha beülsz egy üres szobába és unatkozol.

Én azonban leköltöztem Londonba, ahol mégis szert tettem magyar barátokra, s így nem maradtam egészen egyedül. Előbb-utóbb megint találtam fizikai munkát, ismét egy áruházban. Éppen valami ágat vagy díványt cipeltem, amikor szóltak, hogy megkaptam egy tanári állást egy szakközépiskola esti tagozatán, és ebből az alkalomból azonnal interjú kell adnom a helyi televízióknak. Rohantam és tört angol-sággal fecsegtem valamit a szputnyikról és az orosz nyelv tanulásának jelentőségéről. Annyiból változott csak meg az életem, hogy, bár továbbra is dolgoztam addigi munkahelyemen, mostantól heti kétszer, esténként, kezdő orosz tanítottam felnőtteknek. Abban az időben az orosz nyelv szenzációnak számított, s divatosá vált, a szovjet szputnyik miatt, hiszen a Nyugat akkor figyelt csak fel a nagy riválisra. A tanítványok kedvesek voltak, jólesett, hogy végre, valahol emberszámba vesznek. Az egyik hallgatómmal, egy fiatal tanárnővel össze is barátkoztam, és két ízben is randevúztunk. A második alkalommal bevallotta, hogy megemlített a „boyfriendjének”, azaz az állandó partnerének, aki azt tanácsolta, hogy többé ne találkozzon velem. A lány láthatóan sajnálta ezt, én meg nagyon csodálkoztam azon, hogy egy felnőtt nőnek tanácsra van szüksége, és nem képes magától eldönteni, hogy kit válasszon. Azon pedig még jobban elcsodálkoztam, hogy szükségesnek tartotta mindezt elmondani nekem. Ez afféle lecke beavatás volt számomra az észak-amerikai életbe.

Itt teszek rövid kitérőt az ottani (és akkori)

férfi-nő kapcsolatokról. 1957-ben az egyik montreali újság arról számolt be, hogy Angliában a fiúk neheztelnek a magyar egyetemistákra, mert az angol lányok szívesebben járnak velük. Egy svédországi tudósításból meg arról értesültünk, hogy egy ottani kisváros polgármestere megkérdezte a magyar egyetemista fiúktól, hogy tetszenek-e nekik a svéd lányok. Akkori helyzetünkben ezek a hírek mintha a Holdról jöttek volna. Kanadában mindez elképzelhetetlennek bizonyult – a téma tabu volta miatt. A férfi-női kapcsolat abban a kultúrában eléggé különbözött attól, amit mi megszoktunk. Az észak-amerikai nők tartottak a külföldi férfiktól, nem igen tudtak velük mit kezdeni. A puritán hagyományok, az emberek viselkedését meghatározó büntudat, a „becsületesség” féltés, a „Kényelmetlenül érzem magam amerikai nők között, becsületességük paradicsoma untat”, idézet Mastroiannitól). Az ottani nemi szerepek körüli konfúzió, (a nő nem nő, hanem „személy”), a feminizmus kezdeteinek túlhajtásai, az érzelmektől való félelem, mindez megnehezítette számunkra, hogy kielégítő kapcsolatokat létesíthessünk. Az amerikai igen cerebrális kultúra. Érzelmi és szexuális életüket túlintellektualizálják, túlracionalizálják. Emlékszem, amikor egy, azt hiszem, kis-ázsiai fiú kifakadt, hogy mindenkinek bemutatathatják, csak amerikai lánynak ne. Az ottani nőkről alkotott benyomásomat valamikor, kissé sarkosan, úgy fogalmaztam meg, hogy az amerikai nők kétféle kapcsolattól félnek: a kalandtól és a tartós kapcsolattól.

Egy magyar barátnőm, aki az egyetemen oroszot hallgatott, és összebarátkozott az ott tanító idős orosz tanárnővel, beajánlott egy kezdő tanári állásra. A kedves, vallásos, arisztokrata származású Izumova mintha a cári Oroszországból csöppent volna Kanadába. Apja, azt hiszem a Kerenszkij-kormány tagja volt, akit „olyannyira” szerettek a beosztottjai, hogy 1917-ben megkímélték az életét. A tanárnő behívott „interjúra”, és felajánlott nekem egy részidős állást. Így 1959 őszétől kezdve már két helyen tanítottam, felhagyhattam a fizikai munkával és valahogy megéltem. A tanítás – angol anyanyelvűeknek oroszot – kezdetben nem volt könnyű. A hallgatók között voltak született oroszok is, akik nálam jobban bírták a nyelvet. Ami a társasági életet, kapcsolatokat illeti, néhány magyar barátsága mellett nemzetközi klubokban éltem az életemet, ahol sokféle nemzetiségű fiatalal találkoztam, rendezvényekre, össztán-

cokra jártunk, ismerkedtünk. Alkalmi társaim excentrikus vagy társadalmilag és politikailag a perifériára szorult emberek voltak. Ilyen volt például a szuezi válság idején Egyiptomból menekült, franciául és angolul is választékosan beszélő zsidó, meg egy fizikai munkából élő, magát kommunistának valló sánta ember. Két barátomnál aludt néha egy kanadai fiú, a konyhában, az asztal alatt. Arról volt nevezetes, hogy leveleket írt Kádár elvtársnak, amelyekben kérte, tegye lehetővé számára, hogy Magyarországra költözhessen. Nyáron, hogy külön keresetre tegyek szert, elvállaltam, hogy az egyetem területén gyepféglákat rakok le. Arra jött Havelka professzor, egy rendkívül rokonszenves és népszerű cseh pszichológus, és amikor meglátott, azt mondta: „Ezt szeretem.” Már mint, hogy egy egyetemi előadó nem áll fizikai munkát végezni. Magyar ismerőseim viszont (magukkal hozott sznobériájukkal) megpróbálták lebeszélni, mondván, hogy a helyemben nem tették volna ezt. Több idősebb – angol meg filozófia szakos aspiráns – befogadott. Meghívtak a bulijaikra, s itt hallottam először érdekes beszélgetéseket angolul. Volt egy földim is, egy kiskunhalasi zsidó asszony, könyvtáros az egyetemen. Ő határozta meg a legplasztikusabban a viszonyunkat új hazánkhoz: „Kanada nekünk olyan, mint egy szanatórium.”

Valóban annak mutatkozott, több szempontból is. Kanada nyugalmas hely, ahol veszekedést, súrlódást, türelmetlenséget nem igen tapasztalni, azaz: egy „élni, és élni hagyni” ország. Lakói rendkívül toleráns emberek, van bennük némi ártatlanság, s amit ma nagyon értékelek, hogy megbízhatóak és becsületesek. Az angolokhoz hasonlóan kerülnek a vitát, a konfrontációt. Amikor a beszélgetés élesre fordul, gyakran csak annyit mondanak: „Jogod van a saját véleményedhez”, s ezzel le is zárják a vitát. Ugyanakkor udvariasak, s egy bizonyos társalgási kultúrához kötik magukat. Ott tanultam meg – amit ma Budapesten meglehetősen hiányolok –, hogy mi is az a csevegés (small talk), ami általában néhány udvarias szóból, közhelyből állhat, és ritkán megy ennél mélyebbre. Néhány évig egy idős kanadai angol házaspár volt a szomszédom egy társasházban. „Kapcsolatunk” abból állt, hogy amikor nagyritkán összejöttünk, főleg a férfival, megkérdeztük egymástól hogy „Hogy van?” Erre ott azt illik válaszolni, hogy „Remekül”. Amikor elköltöztem, szomszédom összeszedte magát, és azt mondta:

„Feleségem is, meg én is nagyon sajnáljuk, hogy elmegy innen, soha jobb szomszédunk nem volt.” A konfliktusok elkerülésével viszont eltűnik a stimulus is. Valami ilyesmire gondolhatott Stendhal, amikor a szerelemről írott könyvének egyik fejezetében az Egyesült Államok szokásait elemzi. A bevándorlók arra vágnak, fejtegeti, hogy Amerikában majd megszabadulnak az Európában uralkodó politikai és gazdasági problémáktól, de ennek az ára az lesz, hogy ezzel együtt érzékenységükből is veszítenek. London (Ontario) egy százezres lakosú város volt akkoriban, konzervatív és középszerű. (A *Doktor Zivágóban* olvashatjuk, hogy a középszerű izlés rosszabb, mint amikor valakinek egyáltalán nincsen ízlése.) Egy kanadai angol irodalom professzor egy előadásán arról beszélt, hogy Londonban (mármint a kanadai-ban) bizony nem találni Mercutiót vagy Anna Kareninát, Madame Bovaryról nem is beszélve. Egy áruházi munkatársam, egy vallásos fiatalember önelégülten állította, hogy az ő városában minden van, amire az embernek szüksége lehet. Ekkor értettem meg igazán, hogy nem tudnék sokáig élni ilyen igénytelen emberek közt.

Kétévi tanítás után „megfúrtak,” kellett a helyem valakinek. Nem tudom, mi lett volna velem, ha nem hallgatok azokra, akik megpróbálták rábeszélni, hogy menjek el egy amerikai egyetemre és szerezzem meg a PhD-t, mert anélkül nemigen fogok rendes állást kapni. Sikerült ösztöndíjat kapnom egy jónevű amerikai egyetem, a Michigani Egyetem (University of Michigan) Szláv Tanszékén, Ann Arborban, ahol a tanulás mellett heti 10-15 órát dolgoztam, és ebből szerényen meg tudtam élni. A munka nem volt megerőltető: a nyelvi laboratóriumban kellett az orosz nyelvszakosok kiejtését javítgatnom. Egy-két év elteltével sokat lógtam, senki nem ellenőrzött. Doktorátusi tanulmányaimat 1961 őszén kezdtem. Előtte való nyáron elvégeztem egy bentlakásos nyári kurzust az amerikai Vermontban, a festői városka, Middlebury egyetemén. Nagyszerű, régi világbeli tanáraink voltak, többek között a forradalom előtti Szentpétervárról egy jogászprofesszor, („borzasztó, borzasztó”, fakadt ki, amikor a cári Oroszországnak az 1848-49-es magyar szabadságharcba való beavatkozására terelődött a szó. A szintén ott tanító aranyos Volkonsky grófné meszesemenően helyeselt.)

Egyízben a fürdőszobájában valaki az „Ez lett a veszünk” kezdetű dalt füttyülte a *Halálos ta-*

Kezdő tanárként a kanadai Londonban.

vasz című filmből. Egyik orosz tanárunk volt a „tettes”, aki Bulgáriában látta a filmet. A diákok is sokkal érdekesebbek voltak, mint akiket eladdig Kanadában megismertem, sokféle – részben zsidó – etnikai származású, nagyvárosi fiatalok. Nagyon jól éreztem magam közöttük. A michigani egyetemen más volt a helyzet. Az előadások jórészt angolul folytak (valószínűleg a tanároknak ez az orosznál könnyebben ment, azonkívül a publikáció nyelve, a terminológia egész Amerikában az angol). Kevés tanáromat kedveltem, dogmatikusak és távolságtartóak voltak és egyáltalán nem segítőkészek. A „publish or perish” (publikálsz vagy pusztulsz) elve uralkodott az amerikai akadémiai életben, ahol elsősorban a publikációk számától tették függővé egy tanár előmenetelét. Mindenki állandóan sietett („time is money”) tanáraink, idő hiányában, nem igen foglalkoztak a hallgatókkal az órán kívül. Az irodalom megközelítésének a módja szintén meglehetősen hideg és személytelen volt, túlságosan is technikai. Három évig az orosz formalistákat kényszerítették ránk, és ismételték a Harvard egyetemet – elsősorban az

Apám, bátyám és anyám családja. A legkisebb én vagyok.

ott oktató világhírű nyelvész, Roman Jacobson, Majakovszkij hajdani barátját. Az volt a benyomásom, hogy épp az irodalom lényegével nem foglalkoztunk. Néhány Füst Milán előadás után többet tanulhattam az ember, mint ott évek alatt. Később, amikor az ott elsajátított ismereteimet, technikámat saját tanítási gyakorlatomban próbáltam alkalmazni, ugyanazt az érdeklenséget és közönyt tapasztaltam tanítványaim körében, mint amit én éreztem. Szokatlan volt számomra a kollegialitás hiánya és a rivalizálás: a hallgatók nem segítették egymást, nem osztották meg ismereteiket, az itthon megszokott sűgást, puskázást megvetették. Nehéz volt megszoknom az amerikai tempót, az életformát is. Inkább lengyelekkel, németekkel, svájciakkal barátkoztam. 56-os magyar kortársaim egy része meglehetősen antiszemita volt, a legkevesebb, hogy megkülönböztették a zsidókat, amire egy-egy elszólásukból is következtetni lehetett. Egy még a Lenin Intézetből ismert tanárnő korábban rákérdezett a vallásomra, majd megjegyezte: „na, nem baj”. Egy diáktársnőm, történetesen Horthy testvérenek az unokája is fontosnak találta, hogy a vallási hovatartozásom felől érdeklődjön. Válaszomra sóhajtván jegyezte meg: „pont az?” Más jelek is akadtak. Például hétvégi magyar bulikon a vendéglátó házigazda meghívása úgy szólt, hogy a fiúk ne hozzák magukkal zsidó feleségüket vagy barátnőiket. Egyikük kifejtette: „annyira gyűlöli a költő Radnótit, ha élne, megölné”. (Vajon mit véhetett az utolsó leheletéig magát magyarnak valló költő ennek a fiatalembernek?) Egy magyar faluból jött egyetemista pedig az izraeli-arab háború idején megjegyezte: „Már ők is látják.” (Mit is láthattak már akkor az arabok? Gondolom,

hogy milyenek a zsidók. S történt ez azokban az években, amikor a világ rokonszenve még nem fordult el Izraeltól!) Viszont, „kihúzhattam” magam, amikor egy ízben eljutott hozzám egy kedves ismerős magyar nő megjegyzése: „Vannak még rendes zsidók, itt van például a Várnai.” A legpozitívabb oldala az Ann Arbor-i világnak a fejlett kulturális élet volt. Nagyszerű filmeket játszottak, remek szabadpolcos könyvtárak álltak a rendelkezésünkre, s rendszeresen hallhattam a világ legjobb zenekarait, kamaraegyütteseit. Forrongó évek voltak: vietnami háború, Kennedy gyilkosság, Woodstock. A diákokra nagy nyomás nehezedett otthonról, hogy „teljesítsenek”, s jó jegyeket kapjanak. Meglepett, hogy a fiatalok mennyire elutasították szüleiket, mennyire én-centrikusak voltak, mennyire el voltak foglalva a saját lelki problémáikkal. („Jövőre jó leszek magamhoz.”) Vágyódtam Európába. Sehova nem tartoztam, se a mainstreamhez, se az ellenkultúrához. A beat mozgalom, a Beatles, a fiatalság körében tapasztalható divathullámok, sőt, szégyenszemre a politikai események alig érintettek. Minden energiám ahhoz kellett, hogy valamiféle modus vivendit találjak abban a hatalmas és számomra nagyon szokatlan országban. Később, amikor visszatértem Kanadába, továbbra is többé-kevésbé a bevándorló életét éltem. Szót leginkább magyarokkal, zsidókkal, szlávokkal, dél-európaiakkal, franciákkal értettem. Az egyetemen, a diákokkal, tanárokkal, nagyszerű zenés estéket rendeztünk, sokat énekeltünk, táncoltunk, a legjobban az ukrán bálók tetszettek, ahol csodálatos zenékre roptam a polkát, s nem is akárhogy. Amikor Magyarországra jöttem, csodálkozva láttam, hogy itt rock and rollt táncolnak és majmolják azt a nyugatot, ahonnan én vissza, keletre vágytam. (Kundera írja egy cikkében, hogy 1968-ban a prágai és a párizsi diákok kölcsönösen nem értették meg egymást: mindegyik arra vágyott, amitől a másik megszabadulni szeretett volna.)

Amikor sikeresen lettem a doktori diplomához szükséges vizsgákat, megpályáztam a kanadai állásokat. Bár az USA-ban sokkal több lehetőség nyílt, még nem volt meg a kanadai állampolgárságom, és ezért jobbnak láttam visszamenni Kanadába. S nem szerettem volna eltemetkezni egy kis amerikai, egyetemi campuson.

1961 óta (az 1962-es év kivételével, amikor extra munkát vállaltam a nyáron) minden nyáron átjöttem Európába. Az első években hajó-

val, később repülővel. Legalább tízszer szeltem át az óceánt hajóval, s ezek az utak életem legszébb élményei közé tartoznak. Sokat izgultam, hogy vízumaim rendben találtassanak, s ez rengeteg utánajárással járt. 1961-ben meglátogattam Németországban élő bátyámat. Anyám is szeretett volna jönni, de, mivel mindkét fia „diszidált”, vízumkérelmét elutasították. Eljutottam Londonba, Párizsba, majd egy Németországban élő magyar zenésszel körbejártuk Svájcot és Olaszországot is, s igen fájt a szívem, hogy nem Nyugat-Európában élek. Azzal szembesültem, hogy ott mennyivel gondtalanabban és vidámabban élnek a magyar diákok. Egyetemi tanulmányaik teljes időszakára ösztöndíjat kapnak, nyaranta beutazzák egész Európát. Egy korombeli párizsi magyar diák fülig érő szájjal magyarázta, hogy minden francia nő megcsalja a férjét. Hát Kanada messze nem volt ennyire bohém, és a diákélet is sokkal küzdelmesebb feladatokat rótt ránk. Európában minden otthonosabbnak tűnt: az emberek, a divat, a szokások, a természet, az éghajlat, az épületek, az utcák. A legjobban persze Párizs, ahova mindig vágytam, s ahova, nagy bánatomra – még hozzá önhibámból, és ez a legrosszabb – mégsem kerültem. Egy fentebb már idézett barátom szokta volt mondogatni, hogy a „poéta” (így hívtak kanadai barátaim) életútja Budapest-Párizs-Budapest (Évtizedekkel később, már a halálos ágyán, így revideálta jövődőlését: Kiskunhalas-Ottawa-Kiskunhalas.) Első párizsi tartózkodásom során történt, hogy a metrón velem szemben ült egy rongyaiból alig kivehető idős bácsi – ma hajléktalannak mondanánk. Amikor megkérdeztem tőle, hogy mennyi az idő, rögtön látta, hogy nem vagyok francia. S amikor megtudta, hogy magyar vagyok, afelől érdeklődött, hogy van-e valami hírem Mindszenty hercegprímásról? Annyira meglepett a váratlan kérdés ettől az embertől, hogy csak annyit tudtam kinyögni, hogy nincs. Egyik emlékezetes párizsi élményem az volt, amikor elvittek a Marais-be, a Rue des Rosiers környékére (ahova, ha arra járok, mindig visszatérek) ebbe a kelet-európai hangulatú ódon zsidónegyedbe, azzal, hogy ott igazi, békebeli túrós lepényt lehet kapni. Később, *André Schwarzbart* gyönyörű és megindító regényében, az *Igazak ivadékaiban* olvastam erről az utcáról, s arról, hogyan hurcolták el korábban onnan a zsidókat a francia és német nácik.

A Zürichben élő Miska bácsi, miközben a

holokausztban elpusztultakat, illetőleg a megmaradtakat próbálta a családban felmérni, felfedezte nagymamám is, mint rokont. Mutatott is egy óriási családfát, amelyen, többek között, ott volt a bátyám is, de nem féltestvéri, hanem másoldali rokoni minőségében. Meglepetéssel fedeztem fel Rákosi Mátyás nevét is, valahol a nagyon távoli rokonok között. „A Matyi ne lenne az?” – ironizált Miska bácsi. Szóval küldött nagymamámnak 5 dollár értékű gyógyszerrel, azzal, hogy én majd megadom neki a pénzt. Amikor megtudta, hogy Svájcban leszek, megbeszéltünk egy találkozót Zürichben, a patinás Sprüngli cukrászdában. Már idős ember volt, nagyon jómódú, gyáros, jovialis, tipikus 20. század eleji polgár. Beszélgettünk, s egy idő múlva megkérdezte, hogy van-e hol aludnom, mert ha nincs, jó lesz utánanéznem, hiszen későre jár. Majd meghívott másnapra egy finom péntek esti vacsorára. Családszerető, hagyományos, zsidó érzésű ember volt különben. Mivel valóban nem sikerült szállást szereznem, az éjszakát, ha jól emlékszem, útitársammal együtt sátorban töltöttük és bőrig áztunk. Hozzá tartozik a történethez, hogy pár hét múlva szemrehányó levelet írt nagymamámnak, hogy azóta sem küldtem el az 5 dollárt. Ez az összeg, megjegyzem, akkor még számomra sok pénz volt. Persze, amint lehetett, rendeztem tartozásomat. Soha többé nem láttam Miska bácsit, s azóta is fájdalom, hogy családkutatásának eredményei számomra elvesztek.

Mintegy hat és félelvi várakozás után Anyámmal először 1963 nyarán sikerült találkoznom Németországban élő bátyámmal. Az első napokban kissé idegennek éreztem, a külsejéhez is hozzá kellett szoknom. 1956 decembere óta annyi minden történt velem, annyira az övétől eltérően alakult az életem. Nehéz anyagi körülmények között élt nagymamámmal. Mindössze tízévi házasság után, fiatalon maradt özvegy egy kisvárosban (apám Dachauban halt meg 1945 januárjában). Soha semmire nem panaszkodott, ez nem volt természete, inkább engem bátorított, ha elcsüggedtem. Azon a nyáron utaztunk is, Olaszországban és Ausztriában. Bécsből indult a vonat Budapest felé. Fájdalmasak voltak a percek, amikor anyám visszaindult Magyarországra, ahova én nem tehettem be a lábamat, s tudtam, hogy legfeljebb egy év múlva találkozhatunk ismét. A következő nyáron valóban eljött, és ismét apám első házasságából származó bátyámmal találkoztunk. Akkor is

utazgattunk, többet, mint előzőleg. Egy alkalommal Münchenben szálltunk meg, hármasan. S amikor a szállodában be kellett írunk személyi adatainkat, anya és két fia, ők ezt a feladatot rám bízta, és előre mentek. Zavarba jöttek attól, hogy mindhármunknak más volt a vezetékneve (bátyám is, én is magyarosítottunk, féltestvérek lévén mindketten saját nagybátyáink nevét vettük fel), s az akkori Németországban, ezt kissé restelltük: mit fog ehhez szólni a portásnő? Azokban az években fojtogatott a bűntudat, hogy otthagytam anyámat. Lehetőségem arra, hogy kihozassam, nemigen volt. Nem volt még igazán megélhetésem, ő meg a saját édesanyját sem hagyta volna ott. Később, amikor jöhetett volna, már nem akart. Másoktól hallotta, hogy a gyermekei után kitelepülő szülők elmagányosodnak.

1964-ben sikerült letennem a doktori vizsgákat. Dolgozni kezdtem a disszertációmon, és állást kaptam Ottawában, a Carleton Egyetemen. Lementem „interjúra“. Mint kiderült, ketten voltunk jelöltek, akik szóba jöttünk a megüresedett instruktori állásra. Tél volt, hó és hideg. (Ottawa a világ második leghidegebb fővárosa, Ulan Bator után). A szállodába értem jött egy nagyon kulturált külsejű, kistermetű emberke, azzal, hogy bevisz a több kilométerre fekvő egyetemre. (Ahova aztán, hosszú éveken át, a legnagyobb hóban is, gyalog jártam.) Kivételes humorral és bölcsességgel megáldott német zsidó volt, egy ideig a főnököm. Megismerkedésünk alkalmával annyit mondott, hogy Ottawa jó hely egy békés és nyugodt személy részére. Nagyon igaza volt.

A tanítást, a viszonylag új, igen nyitott, liberális szellemű egyetemet hamar megkedveltem. A hallgatóim nagy része Európában született vagy másodgenerációs európai, elsősorban kelet-európai volt: oroszok, lettek, ukránok, jugoszlávok, csehek, szlovákok. Diákjaimmal kellemesen jó, közvetlen, szinte baráti kapcsolat alakult ki, órán kívül is összejöttünk. A humán fakultáson is sok érdekes ember tanított. Gyakran tartottak bulit, kollégáim is zömmel európaiak voltak, legalábbis velük jobb, ha nem is baráti volt a kapcsolat. A hatvanas évek jó korszak volt, Észak-Amerikában is és Európában is. Az orosz nyelv és kultúra a népszerűsége csúcsán állt, egy-egy Szovjetunióról szóló előadásra több százan is eljöttek. Számos csereegyezmény is létrejött Leningráddal, Budapesttel, Varsóval. Nekem is több alkalommal sike-

rült így, hivatalosan, néhány hétre vagy hónapra Budapestre és Leningrádba utaznom. Orosz és magyar nyelvet (az utóbbit önszorgalomból), orosz, illetve szovjet irodalmat, és ami a legérdekesebb volt számomra, 20. századi kelet-európai (cseh, lengyel és magyar) irodalmat tanítottam. Kevés, de jóképességű, elsősorban irodalom szakos diákom volt, akik nagy érdeklődéssel olvasták a számukra többségében ismeretlen, egzotikus irodalmakat, olyan írókat, mint Kafka, Hašek, Bruno Schulz, Csáth Géza, Karinthy Frigyes, Sławomir Mrożek, Tadeusz Borowski, Karl Čapek, Örkény István, Déry Tibor, Konrád György, Josef Škvorecký, Milan Kundera, Tadeusz Konwicki. S amikor később, már 1983-ban összeállítottam és kiadtam egy angol nyelvű magyar novelláskötetet, valószínűleg az elsőt Kanadában (*Hungarian Short Stories*, Exile Edition, Toronto). A válogatás, így utólag visszatekintve, eléggé konzervatív volt. Hajnóczy Péter és Dobai Péter kivételével ismertebb, és jórészt idősebb írók kerültek be a kötetbe, így Déry Tibor, Kardos G. György, Karinthy Ferenc, Moldova György, Örkény István, Csurka István, Sánta Ferenc, Mándy Iván és Kolozsvári Grandpierre Emil. Az antológia rendkívül jó kritikákat kapott, hiszen Kelet-Európa világa igazi revelációként hatott. (Ismét ide kívánczok egy kissé „ünneprontó” eset. Egy Ottawába látogató fiatal magyar matematikus belenézett a könyvbe, majd megkérdezte: Miért tetted bele ezeket az írókat? Hiszen ők zsidók!) Bár elsősorban orosz nyelvet és irodalmat tanítottam, érdeklődésem egyre inkább a magyar és kelet-európai irodalom felé fordult. Sok évig rendszeresen jelentek meg recenzióim és írásaim magyar irodalomról, többek között a *Books Abroad* című (később *World Literature Today*) amerikai folyóiratban és más Kelet-Európával foglalkozó publikációkban. Valószínűleg az elsők között voltam, akik angolul írtak Lengyel Józsefről, Déry Tiborról és Kertész Imréről. De a magyar irodalmon belül is egyre jobban érdekelt a magyar zsidó irodalom, s ezen belül a holokauszt irodalma. Egyre természetesebbnek tűnt az is, hogy majd évekkel később, huzamosabb időszakokat töltsék Magyarországon, ahol könnyebben hozzáférhetek érdeklődési és kutatási területemhez.

Még a hatvanas években, a michigani egyetemen volt egy jóval idősebb, kissé megkeseredett, cseh kollégám, aki engem valamiért egyáltalán nem kedvelt. Előszeretettel emlegette a

honvéd szót, amely már önmagában is a magyarországi nyári katonáskodás kellemetlen emlékeit ébresztette bennem. Egyszer hozzám fordult azzal, hogy mondjam magyarul azt, hogy *Szlovákia*. Mondtam. Mire ő kérte, hogy most azt mondjam, hogy *Szlovákiám*. Megtettem. Mire ő: „azt nem mondhatod, mert nem a tiéd”. Jól megkaptam a magamét, s végre rájöttem, hogy miért nem kedvel. Persze, a mai eszemmel sajnálom, hogy nem világosítottam fel Mr. Viteket arról, hogy a Felvidék visszacsatolásából családomnak nem sok haszna volt, ha – a magyar zsidóság többségéhez hasonlóan – lelkesen üdvözölte is az eseményt. Továbbá, hogy apám, bátyám, nagybátyáim munkaszolgálatosok voltak, akiknek élete (és halála) az általa emlegetett honvédek kénye-kedvétől függött. Évtizedekkel később pedig, amikor már hosszú ideje oktattam kanadai egyetemistáknak az orosz nyelv és irodalom szépségeit, egy tanszéki értekezleten akkori orosz emigráns főnököm, teljesen váratlanul, megkérdezte, hogy én magyarnak vagy zsidónak tartom e magamat? Meglepett, hogy ez ennyi év után jutott csak az eszébe, és gyorsan rávágta, hogy közép-európainak. Valóban: a tengerentúlon jövünk rá arra, hogy európaiak vagyunk, az európaiak között meg arra, hogy kelet-közép-európaiak. Arról nem is beszélve, hogy ez a régió maradt az én közegem, érdeklődési- és kutatási területem a tengerentúlon is. Amikor előadást tartottam Örkény egyperceseiről, semmit nem kellett megmagyaráznom lengyel hallgatóimnak. Vagy mennyire örültünk, amikor újabb emigráns hullámok érkeztek Csehországból vagy Jugoszláviából, s észleltük, hogy ők is szeretik a lecsót, valamint zöldpaprikával eszik a vajas kenyeret.

Kanadában, de külföldön bárhol, engem mindenki magyarnak tartott és tart. A sors groteszk tréfája, hogy a kivétel éppen szülőhazám. Itt nem a saját személyemről beszélek, hanem általánosítok, de ebbe az általánosításba én is beleférek. Megint felhoznék két esetet: egy volt kollégám, spanyol matematikus, Budapesten részt vett egy konferencián. Egy magyar matematikussal beszélgetve rákérdezett, hogy egy mellette álló kollégája szintén magyar-e? Mire az

azt válaszolta, hogy nem. Kollégám rögtön megértette, hogy az illető a másikat zsidónak tartja, ezért megtagadja tőle magyarságát és ezen rettentően felháborodott. Másik példám, amely a közelmúltban velem esett meg, hogy egy szőlősgazdával beszélgettem, s valahogy szóba jött a politika és a Nemzeti Színház. „Az félig üres – mondotta, az emberek azért nem járnak oda, mert az igazgató nem magyar ember.” „Hát milyen?” kérdeztem. „Hát zsidó.” Még ha igaz volna is, amit állított, mint ahogy nem az, mit számít? Miért kell azt számon tartani? Akkor a Nemzeti Színház legendás igazgatója, Hevesi Sándor sem volt „magyar ember”? Mostanában azon is gondolkodom, hogy az vagyok-e, aminek a környezetem tart vagy az, aminek vallom magam? Régi dilemma. De ha vállalnám magamról, amit rólam gondolnak, akkor – a fentiek alapján – a jogaim egy részére se tarthatnék igényt.

Voltam már deportált zsidó, emigráns, disszidens, „gyászmagyar”, külföldi magyar, „visszidens”, visszatérő és még sok minden más. Az elmúlt évek történései egyre inkább meggyőztek arról, hogy én Magyarországon csupán egy belső emigráns, egy „másként gondolkodó” lehetek, de talán mégis leginkább magyar zsidó. (Amikor az ismert viccben Móríckától megkérdezik, hogy mi szeretne lenni, ha megnő, azt válaszolja: külföldi.) Igaz, anyanyelvem, kultúrám magyar, s legalábbis a felszínen, több emberrel tudok nagyobb nehézség nélkül kommunikálni. S mindez nagyon is rendben volna, ha itt természetesnek, elfogadhatónak találnák a másságot, a sokféleséget. Tudjuk, hogy ez, sajnos, nem így van. Sőt. Legszívesebben talán egy vándornak (à la Joseph Roth), járókelőnek (ha nem is „jöttmentnek”) szeretem képzelni magam, aki véletlenül sodródott errefelé, itt járt és felütötte a sátorfáját. Igazából nem szeretnék a nyáj része lenni, a többséggel egyformán gondolkodni. Hál’ istennek erre sok esélyem sincs. S hát lehetne valami ennél rosszabb? Többféle identitással rendelkezni áldás. Különben is, aki már több helyen élt, az sehol nincs egészen otthon, azaz mindenütt otthon van, s ez a kívülről ideális állapot.